

**Електронна бібліотека  
видань історичного факультету  
Харківського університету**



***Майстренко В. С. Переселення селян Харківської губернії до Сибіру в роки століпінської аграрної реформи // Вісник Харківського державного університету. – № 396: Історія. – Вип. 29. – Харків, 1997. – С. 79 – 87.***

*При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.*

**Адреса редакційної колегії:**

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,  
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,  
історичний факультет. **E-mail:** [istfac@univer.kharkov.ua](mailto:istfac@univer.kharkov.ua)

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

гівлею, а й займав його місце в місті, поступово витискаючи господаря на окраїни [5, с. 131]. Основним заняттям всіх груп населення, окрім євреїв, залишалося землеробство, а під кінець XIX ст. росіяни мали більший відсоток на міських підприємствах різних спеціалізацій, а українці — в повітах.

### *Література*

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.
2. Памятная книжка Харьковской губернии. — Харьков, 1864.
3. Харьковский календарь на 1883 г.
4. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — СПб., 1904 г. — Т. 46.
5. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). — Т. 11. — Харьков, 1993.
6. Гусев. Харьков. Его прошлое и настоящее. — Харьков, 1902.
7. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г.
8. Харьковский календарь на 1894 г.
9. Миш М. И. Руководство к русским законам о евреях. — СПб., 1892.

*В. С. Майстренко*

## **ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДО СИБІРУ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ**

Переселення селян до східних районів Російської імперії в роки століпінської аграрної реформи були складовою частиною реформування сільського господарства країни, бо за допомогою цих переселень уряд Росії розраховував зменшити перенаселення селян в європейській частині Росії і надати можливість селянам, що хотіли займатися сільським господарством, але мали для цього недостатню кількість землі, проявити свою ініціативу на нових теренах.

Харківська губернія у селянських переселеннях займала одне з провідних місць серед європейських губерній Росії. За 28 років, з 1885 по 1913 рр., з Харківщини до Сибіру переселилося 200 тис. чоловік [1, арк. 22].

На думку земських діячів Харківської губернії, які займалися організацією цих переселень, їх головною причиною було швидке зростання сільського населення при незначному збільшенні їхнього

землеволодіння. До цього додавався ще й дуже низький рівень господарської техніки [2, арк. 86].

До 1895 р. справою переселення селян займалися три органи: відділ земельного поліпшення, департамент земельних справ і переселенське управління, яке було підпорядковане безпосередньо міністерству внутрішніх справ. У зв'язку з подальшим розвитком цього руху 19 вересня 1895 р. управлінню було передано всі функції, пов'язані з питаннями переселення. А в 1905 році переселенське управління ввійшло до складу головного управління земельних справ і землевпорядкування [3, с. 9, 11].

6 червня 1904 року вийшов новий закон про переселення, який мав назву «Тимчасові Правила про добровільне переселення сільських мешканців і міщан-землеробів».

Основною ідеєю закону було покращення за допомогою переселення умов землекористування і господарства селянського населення внутрішніх російських губерній. На друге місце ставилося завдання посилення «російської міцї на віддалених окраїнах держави» [4, с. 603-607].

Перш за все авторами закону визнавалося, що серйозних покращень селянського господарства можна досягти тільки на шляху його удосконалення. Але становище з малоземельними селянами вимагало невідкладних заходів, і тому було видано цей закон.

Бажаним переселення визнавалося для тих, у кого незначність наділів виключала можливість переходу до покращених форм господарювання. Переселення визнавалося небажаним для тих селян, у котрих малоземелля було результатом існуючої системи господарства, і кризу цю можна було ліквідувати за умов переходу до поліпшених форм господарювання [4, с. 603-607].

Слід зазначити, що закон майже не торкався організації переселенської справи.

У роки проведення столипінської аграрної реформи переселенню селян стали приділяти надзвичайно велику увагу. Це переселення ставало фактично одним із засобів здійснення аграрної реформи.

Харківська земська губернська управа в 1907 році скликала земський з'їзд, на який прибули представники восьми чорноземних південноросійських губерній. На з'їзді було вирішено для поліпшення організації переселенської справи створити при Полтавській губернській земській управі обласну переселенську організацію. Справами цієї організації відали з'їзди уповноважених від губернських земських зібрань. Виконавчі функції переселенської облас-

ної організації було покладено на переселенське бюро при Полтавській губернській земській управі [5, арк. 45-48].

В загальноросійських масштабах теж було проведено ряд заходів з поліпшення організації переселенської справи. 4 березня 1906 року вийшов Указ про створення губернських та повітових землевпорядних комісій [6, с. 199-201]. Цим комісіям було доручено організацію переселенської справи. А 10 березня 1906 року уряд дозволив вільне пересування для ходоків від селян, що бажали переселитися до Сибіру [7, с. 32-43].

Таким чином, уряд Росії приділяв велику увагу селянським переселенням в роки століпінської аграрної реформи, вбачаючи в цьому один із засобів поліпшення аграрного становища в аграрноперенаселених районах Росії.

Тепер ми перейдемо до розгляду практичних результатів селянських переселень. Спочатку ми встановимо, яка ж кількість сімейних переселенців виїхала з Харківщини до Сибіру.

В 1906–1914 рр. з Харківської губернії до Сибіру переселилося 149857 чол. [8, с. 4; 9, арк. 32]:

1906	—	8323
1907	—	16489
1908	—	32386
1909	—	29203
1910	—	23695
1911	—	10614
1912	—	6828
1913	—	8437
1914	—	13882

Як бачимо, починаючи з 1906 року кількість переселенців з Харківщини різко зросла. І цей процес зростання продовжувався до 1908 року включно. Кількість переселенців за ці 3 роки складала 38,2% від загальної кількості переселенців за 1906–1914 роки. І це не дивно, бо ці роки були початком століпінської аграрної реформи. З 9 листопада 1906 року почав діяти указ про закріплення селянами землі у приватну власність, і ті селяни, що хотіли покращити свою долю, відразу ж продавали свої ділянки землі і вирушали в дорогу. В наступні роки переселенський рух почав спадати. В 1909–1910 рр. він ще тримався приблизно на одному рівні, а в 1911 році число переселенців з Харківщини різко зменшилося. Мабуть, за перші чотири роки реформи з Харківщини виселилась основна маса бажаючих, бо за 1906–1910 рр. до Сибіру виїхало

73,5% усіх переселенців 1906–1914 років. В 1913 році кількість переселенців з Харківщини починає зростати і в 1914 році вона досягає 84,2% рівня 1907 року. Але перша світова війна перервала цей процес.

Крім цього, цікавим є те, що 75% усіх переселенців до Сибіру з Харківщини з 1885 по 1914 рік прийшлося на роки здійснення століпінської аграрної реформи. Тобто це зайвий раз підтверджує той факт, що переселення селян до Сибіру було складовою частиною століпінської аграрної реформи.

Що ж собою являли селянські сім'ї, які вирушали у важку путь за щастям на нових землях? Яким був їх соціально-економічний стан?

Перш за все нас цікавить те, які земельні групи селян виїжджали до Сибіру.

**Таблиця 1**  
*Земельні групи переселенців з Харківської губернії, % [10, с. 14]*

Групи	1910 рік	1909 рік	1904–1908 рр.
Безнадільні	20,8	22,1	24,0
0,1-3 дес.	44,3	42,3	38,0
3,1-5 дес.	18,4	17,6	19,2
Всього 0,1-5 дес.	62,7	59,9	57,2
5,1-10 дес.	14,2	15,3	15,2
Понад 10 дес.	2,3	2,7	3,6

Як свідчить таблиця, селян до Сибіру гнало малоземелля і безземелля. Рідко хто, маючи на батьківщині до 10 або й більше десятин землі, наважувався на важку подорож до невідомих країв. Про це говорить і порівняння середніх розмірів наділів на селянський двір у селян взагалі і у тих, хто переселявся до Сибіру. Так, у 1905 році в середньому на селянський двір припадало 7,3 десятин землі. А у селян-переселенців ця цифра в 1906–1908 рр. складала 3,4 дес. на двір, а в 1909–1910 рр. — 3,1 дес. [10, с. 13]. Тобто з Харківщини виїжджали селянські сім'ї, що були значно гірше забезпечені землею, ніж ті сім'ї, які залишилися на батьківщині.

Розглянемо тепер склад переселенської сім'ї. В середньому по губернії у переселенській сім'ї було до 7 чоловік обох статей. Чоловіків до 10 років у переселенських сім'ях було 36,5%, від 10 до 17 років — 16,1%, від 18 до 60 років — 44,6%, понад 60 років — 2,6%. Взагалі ж на 100 чоловіків у переселенських сім'ях припадало 89 жінок [10, с. 9]. Тобто в переселенських сім'ях кількість чоловіків, причому в молодому віці, переважала кількість жінок. Це говорить про те, що

турбота про молодь була однією із серйозних причин переселення селян на нові землі.

Селянські переселенці до Сибіру в роки столипінської аграрної реформи поділялися на легальних і нелегальних, або самовільців. Легальним переселенцям, що переселялися за дозволом адміністрації, в запланованому порядку було легше влаштуватися на нових місцях, вони могли навіть одержувати грошову допомогу. Самовільним переселенцям, що рухалися до Сибіру без дозволу адміністрації, було набагато важче. Вони їхали на свій страх і ризик, за власний кошт. Та особливо важко самовільцям було одержати землю на нових місцях.

Розглянемо рух самовільних переселенців Харківської губернії до Сибіру. Спочатку подивимося, яким був процент самовільців у числі всіх переселенців з Харківської губернії. У 1906 р. самовільних переселенців у числі всіх переселенців було 36,3%, у 1907 р. — 13,9, у 1908 р. — 53,4, у 1909 р. — 55,5, у 1910 р. — 41,1 [11. с. 78, 79; 10, с. 20]. Як бачимо, кількість самовільних переселенців була дуже значною. Причому в 1908–1909 рр. їх було навіть більше половини всіх переселенців. На практиці це означало, що до Сибіру прибувало все більше і більше людей, які були приречені на поневірвання і труднощі.

Подивимося тепер, яким же був економічний стан нелегальних переселенців Харківської губернії у порівнянні з легальними.

**Таблиця 2**

*Економічний стан переселенців з Харківської губернії, % [10, с. 21]*

Групи переселенців	Легальні			Самовільні		
	1906–08	1909	1910	1906–08	1909	1910
Безземельні	22,4	20,0	19,7	25,8	23,5	22,4
з 3 дес.	34,8	42,0	48,0	42,0	42,6	38,9
з 3,1–5 дес.	20,3	18,0	16,9	17,2	17,3	20,6
з 5,1–10 дес.	17,9	17,6	13,2	12,9	13,7	15,6
Понад 10 дес.	4,6	2,4	2,2	2,2	2,9	2,5

Як видно з таблиці, серед самовільних переселенців процент безземельних і малоземельних селян був вищим, ніж у легальних переселенців. Хоча і легальних, і самовільних переселенців об'єднує те, що основною масою переселенців були селяни, що володіли на батьківщині 5 дес. землі. Але все-таки самовільні переселенці були гірше від легальних забезпечені землею і це, скоріше за все, штовхало їх на більш інтенсивний пошук землі.

Крім цього, цікаве те, що у самовільних і легальних переселенців були різні джерела відомостей про місця майбутнього поселення.

Так, 42,3% самовільців при переселенні орієнтувались на листи від знайомих, а 28,1% — на чутки. І тільки 29,6% самовільних переселенців попередньо відряджали ходоків. Такий стан речей ще більше ускладнював самовільним переселенцям влаштування на нових місцях. В той же час легальні переселенці у 69% випадків користувалися послугами ходоків, а у 31% випадків орієнтувались на листи і чутки [11, с. 81].

Важливим елементом у переселенні було попереднє відрядження до майбутнього місцепроживання ходока — людини, яка б ознайомила з умовами життя на нових місцях, зарахувала земельний наділ і приписалася до місцевої громади. Від успішності ходацького руху залежала і успішність переселення селян. Тому ми й розглянемо ходацький рух від селян Харківщини. Слід зауважити, що ходоки, як правило, посилалися або від однієї селянської сім'ї, або від групи сімей, що хотіли б переселитися. Ходоки були легальні, ті, що йшли по свідоцтву, і нелегальні, що йшли по пашпорту.

Загальне число ходоків по роках було таким [10, с. 35; 9, арк. 32], чол.:

1906	—	2363
1907	—	4824
1908	—	5162
1909	—	3818
1910	—	2416
1913	—	3488
1914	—	5135

З наведених цифр добре видно залежність ходацького руху від переселенського руху взагалі. Якщо в 1906–1908 рр. переселенський рух зростав, то збільшувалось і число ходоків, і навпаки. Цікаве те, що в 1914 р. ходацький рух майже досяг рівня 1908 року, хоча число переселенців у 1914 р. було значно меншим від числа переселенців 1908 року. Це говорить про те, що в 1915–1916 рр. міг спалахнути новий переселенський бум, але цього не відбулося через розпочату війну.

Статус ходоків від переселенців Харківської губернії був таким [10, с. 37], %:

1906 рік	легальних ходоків	— 87,7	нелегальних	— 12,3
1907 рік	_____	_____	_____	_____
1908 рік	_____	_____	_____	_____
1909 рік	_____	_____	_____	_____
1910 рік	_____	_____	_____	_____

Тобто в роки інтенсивного переселення селян Харківщини кількість нелегальних ходоків весь час зростала. Це можна пояснити тим, що земські установи не встигали формувати ходацькі партії і видавати їм свідоцтва. І тому селяни, які не хотіли чекати, відправляли своїх ходоків нелегальним шляхом.

В основному ходоки від селян Харківщини рухалися до таких губерній і областей Сибіру, як Томська, Акмолінська, Семипалатинська, Тургайська, Амурська, Приморська [10, с. 38].

Якою ж була результативність ходацького руху, скільки відсотків ходоків знайшли землю? По роках картина має такий вигляд [10, с. 40; 9, арк. 35], %:

в 1906	—	22,4
в 1907	—	29,1
в 1908	—	25,3
в 1909	—	45,2
в 1910	—	50,5
в 1913	—	32
в 1914	—	24,5

Як бачимо, успіх у ходацтві мав мінливий характер, хоча в цілому до 1909–1910 рр. включно результативність ходацтва зростала, а в 1913–1914 рр. значно знизилася. Взагалі ж слід відзначити, що успішність ходацького руху була невисокою, адже в середньому під час століпінської аграрної реформи тільки 32,7% ходоків змогли знайти землю для майбутнього заселення. А це означало, що майже дві третини переселенців-харків'ян повинні були їхати до Сибіру без попереднього зарахування землі, що набагато ускладнювало їх становище.

Які ж були основні причини невдач ходацького руху? Вони такі: відсутність вільних ділянок землі і дозволу на заселення — 16,3% випадків, відсутність приписки до місцевих громад або дороговизна приписки — 44%, недовіки ґрунту — 15,5% [10, с. 44]. В основному причини невдалого ходацтва зводилися до адміністративних непорозумінь.

Під час переселень селян з Харківської губернії до Сибіру відрядження ходоків було в прямій залежності від земельної забезпеченості переселенців на батьківщині.



Таблиця 3

Залежність між земельним забезпеченням і ходяцтвом, % [12, с.20]

Земельні групи селян-переселенців	Переселялися за ходоком	Переселялися за листами і чутками
Безземельні	49,3	50,7
0,1-3 дес.	61,0	39,0
3-5 дес.	64,4	35,6
5-10 дес.	67,4	32,6
Понад 10 дес.	60,9	39,1

Чим більшим був земельний наділ переселенських сімей на батьківщині, тим більше вони користувалися послугами ходоків. І навпаки, із зменшенням наділу зростала орієнтація переселенців на листи і чутки.

Тепер настала черга з'ясувати, куди ж рухалися переселенці-харків'яни в роки столипінської аграрної реформи? Переважна більшість переселенців із Харківської губернії їхали до Акмолінської, Тургайської та Семипалатинської областей (до 70% переселенців), інша частина їхала до Амурської, Приморської областей та до Тобольської, Єнісейської та Іркутської губерній [11, с. 34].

Що стосується безпосередньо умов руху переселенців Харківської губернії до Сибіру, то тут теж було далеко не все гаразд. Наведемо такий факт. 1 квітня 1911 року переселенські агенти Харківської губерньської земської управи Бабецький і Шенфогель на засіданні підкомісії з врегулювання притоку переселенців до залізничних станцій повідомляли, що основними недоліками у справі перевезення переселенців були: повільність руху поїздів, хронічні запізнення і затримки на станціях, внаслідок чого переселенці втрачали і час, і гроші. Крім того, посадка до вагонів-теплушок здійснювалася так, що до вагону сідало більше 30 чоловік. Все це створювало незручності на шляху переселенців. Під час руху поїздів досить частими були травми та поранення. При проїзді водними шляхами, як свідчать переселенські агенти, частими були грошові перебори з переселенців за проїзд. До того ж санітарний огляд переселенців на кінцевих та вузлових станціях мав би бути кращим [13, с. 70, 73].

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що переселення селян в роки столипінської аграрної реформи до Сибіру було складовою частиною і одним із засобів здійснення нової аграрної політики. За допомогою переселень уряд П. А. Столипіна гадав зменшити аграрне перенаселення європейських губерній Росії. Харківська губернія займала провідне місце у переселенському русі. Основним контингентом серед переселенців були безземельні та мало-

земельні селяни. Саме цим селянам довелося долати величезні перешкоди для того, щоб організувати стійке господарство на нових місцях. Слід сказати, що організація переселенської кампанії мала ряд серйозних недоліків — недостатнє інформування переселенців про місця їх майбутнього місцепроживання, погана організація перевезення переселенців та їх реманенту, труднощі з припискою до місцевих товариств, недостатня грошова забезпеченість переселенців. Всі ці недоліки шкодили і переселенцям, і уряду П. А. Столипіна, який проводив цю переселенську політику.

### *Література*

1. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 3084.
2. ДАХО, ф. 304, оп. 2, спр. 10.
3. Переселение и землеустройство за Уралом в 1906–1910 гг. и отчет по переселению и землеустройству за 1910 г. — СПб., 1911.
4. ПСЗ Российской империи: собрание третье. — СПб., 1907. — Т. 24.
5. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 2577.
6. ПСЗ Российской империи: собрание третье. — СПб., 1907. — Т. 26.
7. Якименко М. А. Організація переселення селян в Україні в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) // УІЖ. — 1974. — N 7.
8. Переселение в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-русской Областной Земской Переселенческой Организации. — Полтава, 1913.
9. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3085.
10. Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1910 г. по данным Челябинской и Сызранской регистрации. — Харьков, 1911.
11. Переселение крестьян из Харьковской губернии. Переселение за 1904–1908 гг. по данным Челябинской регистрации. — Харьков, 1910. — Вып. III.
12. Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г. по данным Челябинской и Сызранской регистрации. — Харьков, 1910.
13. Отчет Харьковской Губернской Земской управы Губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 года по Переселенческому отделу. — Харьков, 1911.
14. Переселение крестьян из Харьковской губернии: обратное переселение и хождение в 1904–1908 гг. по данным Челябинской регистрации. — Харьков, 1910. — Вып. 4.